
IWONA PAŁUCKA-CZERNIAK*

Wątki genologiczno-pragmatyczne w wybranych pracach Marka Cybulskiego

Refleksja nad znaczeniem historiozofii i metodologii jest fundamentalnym składnikiem naukowej pracy twórczej. Zarówno bowiem historiozofia (Borawski 2000), jak i metodologia (Stalmaszczyk 2008) stanowią narzędzia służące uporządkowaniu, czyli klasyfikacji i typologii ogromu zjawisk komunikacyjnych, dostępnych badaniu. Porządkowanie chaosu zjawisk językowych, obserwowanych w dawnych tekstach, następuje właśnie przez dobór odpowiednich pojęć, ich hierarchię i wzajemne ułożenie. Zwykle proces organizowania, systematyzowania zjawisk językowych jest nacechowany ideologicznie, to znaczy związany z ogólnym wyobrażeniem o nadrzędnej potrzebie, podstawowym przedmiocie i ogólnym celu oraz znaczeniu badania, a wybór określonej ideologii wiąże się z wartościowaniem, uznaniem jej za potrzebną, ważną, skuteczną (Borawski 2000: 9). Świadomość złożoności pojęć językowych i ich przekształceń wyraża się w pewnej mierze w uwagach paratekstowych, metatekstowych i metadykursywnych, a bezpośrednim ich wyrazem staje się często definiowanie terminów, przytaczanie stanu badań oraz podejmowanie polemiki we wspólnocie uczonych. Rozważania na temat sposobów porządkowania filologicznego chaosu prowadzą zatem bezpośrednio do refleksji metalingwistycznej, rozumianej za Piotrem Żmigrodzkiem jako:

[...] nieustającej, systematycznej refleksji nad sposobami uprawiania językoznawstwa, ale raczej nad konkretnymi jego przejawami, osiągnięciami poszczególnych szkół badawczych, podatnością określonych problemów na analizę lingwistyczną, zależnością między sposobami uprawiania nauki a sytuacją społeczną, kulturalną itp. [...] Metalingwistyka [...] interesuje się konkretnymi, istniejącymi modelami

* I.Palucka-Czerniak@ifp.uz.zgora.pl, doktor habilitowany, Instytut Filologii Polskiej, Zakład Historii i Pragmatyki Języka Polskiego, Uniwersytet Zielonogórski, al. Wojska Polskiego 69, 65-762 Zielona Góra.

opisu lingwistycznego i na ich podstawie snuje uogólnienia. [...] może lepiej byłoby mówić [...] o postawie metalingwistycznej jako nieodłącznym elemencie pracy świadomego językoznawcy, który powinien zdawać sobie sprawę, że jego analiza wpisuje się w cały ciąg wcześniejszych analiz, tworzących dorobek materiałowy i teoretyczny lingwistyki, czyli w tradycję lingwistyczną (Żmigrodzki 2003: 5).

Zjawiska językowe, opisywane przez wybitnych uczonych, pozwalają uczniom dostrzec językoznawcze fundamenty i wytworzyć własne wyobrażenie o tym, jak odkrywać nowe treści, starą, a jednak widzianą od nowa rzeczywistość. Wiele genologiczno-pragmatycznych wskazówek, ważnych nie tylko dla młodych badaczy, zawierają właśnie prace profesora Marka Cybulskiego. Imponujący dorobek uczonego już od lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku obejmuje różnorodne zagadnienia językoznawcze (*Bibliografia* 2016). M. Cybulski wiele publikacji poświęcił psalterzom, zwłaszcza *Psalterzowi floriańskiemu*, opracowywał teksty artystyczne (m.in. wybrane zagadnienia dotyczące zachowań etykietałnych w *Trylogii* Sienkiewicza). Analizie poddał liczne rękopisy, w tym rozmaite księgi miejskie (radzieckie, ławnicze) i gromadzkie różnych okolic (Sandomierza, Jastrzębia, Spytkowic pod Jordanowem). Zwrócił uwagę na słowniki, omawiał dydaktyczne aspekty historii języka polskiego, poruszał zagadnienia języka regionalnego. Od schyłku XX wieku zajmował się często obyczajami językowymi i grzecznością językową. W owym czasie nastąpiło nasilenie prac poświęconych zagadnieniom mieszczącym się w kręgu tematycznym pragmatyki i genologii oraz socjolingwistyki.

Podstawowym źródłem obserwacji stały się tu przede wszystkim prace właśnie z tego okresu, a szczególnie monografia zatytułowana *Obyczaje językowe dawnych Polaków...* (Cybulski 2003b) — ze względu na obfitość treści i przykład praktycznego zastosowania wybranej strategii badawczej — oraz artykuły: *O diachronii w socjolingwistyce i pragmatyce*, w którym zostały podkreślone korzyści płynące z „łączenia ujęcia pragmatycznego i socjolingwistycznego w studiach historycznych” (Cybulski 2006: 56), *O diachronii w pragmalingwistyce*, w którym mowa, że dzięki ujęciu pragmalingwistycznemu następuje otwarcie perspektywy antropologicznej (Cybulski 2009: 172), a także *O socjolingwistycznej i pragmalingwistycznej analizie tekstu dawnego* (Cybulski 2012), gdzie został opisany aspekt kulturowy badań historycznojęzykowych.

Określanie przedmiotu i celu badania

Historyk języka korzysta głównie z tekstowych śladów przeszłości, stąd zмага się z ograniczeniem wynikającym z jednej strony z ułamkowości i przypadkowości zachowanych materiałów dawnych, z drugiej zaś z wielością i różnaitością tekstową produkcji późniejszych, a także, może

przede wszystkim, z wielości i różnorodności zjawisk językowych, dostępnych w dużym stopniu w oderwaniu od pełnej wiedzy o kontekście ich użycia. M. Cybulski, wybierając zjawiska językowe godne opisu, zwykle skupia się na tych, których reprezentacja tekstowa jest rozmaita i bogata. Na przykład określa opisywane przez siebie zjawisko obyczajów językowych ogólnie związanych z wyrażaniem grzeczności jako „wielce różnorodne, niekategorialne i wariantywne” (Cybulski 2003b: 16). Podobnie postępuje, badając grafie urzędowych rękopisów średniopolskich, gdy uznaje, że „zjawisko godne jest zainteresowania choćby ze względu na ogrom materiału” — dodajmy — bardzo różnorodnego materiału (Cybulski 2010: 167). Przekonanie o wartości językoznawczej analizy zróżnicowanych zachowań językowych fundowane jest na założeniu, że istnieje ścisła zależność między zwyczajami, obyczajami kulturowymi a formą językową, odzwierciedlająca się tak bardzo w pojedynczych, konkretnych zachowaniach językowych, że można na ich podstawie mówić o osobliwościach stylu, odmiany językowej czy aktu mowy, gatunku. Celem badań są więc właściwości polszczyzny ogólnej, rozumianej najprawdopodobniej jako język polskiej wspólnoty etnicznej, które przejawiają się w specyficznych sposobach komunikowania się we wspólnotach podrzędnych, na przykład wyznaczanych poprzez podziały stanowe (szlachta, mieszczaństwo, plebs). Interesujące zwłaszcza okazują się sposoby wartościowania utrwalone w zwyczajach komunikacyjnych (formułach, metaforach, *loci communes* itp.), co jest możliwe do uchwycenia jedynie przez ogląd dużych korpusów tekstowych, traktujących przede wszystkim o sprawach powszednich (Cybulski 2012: 21).

W większości pragmatyngwistycznych prac uczonego istnieje tendencja do badania zjawisk powtarzalnych, niejednostkowych, względnie trwałych, czyli stabilnych. Oczywiście, w toku opisu pojawiają się również refleksje na temat tendencji innowacyjnych, te jednak wpisują się w pojęcie ewolucji, bez nacechowania wartościującego tego terminu, jako synonimu przekształcenia czy transformacji. Niekiedy omawiane są także tekstowe ślady zachowań bardziej oryginalnych, jednak w stosunku do całości są one sporadyczne. Zwykle w mniejszych i większych pracach wyznaczane są nie tylko cele badania, ale również efekty i postulaty, a nawet zakres treści mogących wejść do historycznojęzykowej syntezy.

Na przykład zamierzonym efektem analiz obyczajów językowych Polaków ma być określenie reguł komunikacyjnych, wynikających z sytuacji pragmatycznej. Podstawowymi wyznacznikami kontekstowymi są role komunikacyjne i społeczne, złożoność relacji wewnątrzspołnotowych, uwarunkowania przestrzenne i temporalne oraz środki technicznego przekazu, charakter komunikacji: oficjalny lub nieoficjalny, a także intencjonalność wypowiedzi, o czym M. Cybulski mówi następującymi słowami:

Konieczne jest zatem uwzględnienie elementów konkretnej sytuacji komunikacyjnej, które warunkowały ten akt mowy: ról komunikacyjnych nadawcy, odbiorcy (lub adresata), łączącej ich relacji (symetryczna, niesymetryczna), świadka (lub innej osoby trzeciej), czasu, miejsca, typu kontaktu (bezpośredni, pośredni), typu sytuacji (od oficjalnej do intymnej), celu i intencji wypowiedzi itd. — w takim zakresie, w jakim elementy te są nam dostępne i znane (Cybulski 2003b: 8).

Deklarowanym efektem badań grafii średniopolskiej jest zaś analiza „ścierania się dwóch stanów czy odmian języka” — pierwotnego języka mówionego i stylu potocznego z językiem pisanym i na przykład stylem kancelaryjnym (Cybulski 2010: 168). Planowane efekty badań zawsze koncentrują się więc na języku. Postulatem płynącym z analizy odmian stylowych doby średniopolskiej jest potrzeba wyjaśnienia, jak długo trwał funkcjonalny synkretyzm odmian językowych oraz kiedy i dlaczego nastąpiło rozdzielenie stylów funkcjonalnych (Cybulski 2013: 31).

Uczony zwykle podaje główne motywacje badawcze, na przykład odwołując się do znaczenia dawnej etykiety językowej, która stała się jednym z wyznaczników socjolektów i etnolektów, a jej swoistość jest bezsprzeczna. Uznaje tym samym, że w całym bogactwie zjawisk historycznojęzykowych warto poddać badaniu te, które wynikają ze społecznej funkcji języka i które okazały się dystynktywne dla określonych grup społecznych i wspólnot komunikatywnych w długim okresie ich funkcjonowania (tutaj ponad dwustupięćdziesięcioletnim). W przypadku badania grafii średniopolskiej motywacją do podjęcia analizy i końcowym postulatem badawczym były zaś zarówno możliwość opisanie nowych zjawisk związanych ze wzrostem sprawności językowej i procesem kształtowania się języka ogólnego, jak i swoista luka badawcza, czyli słabe opracowanie zjawiska w obecnej literaturze. Opis polskich zagajen ma natomiast ilustrować znacznie szersze zjawisko kulturowe, wpływ kultury szlacheckiej, o czym świadczą słowa: „Drobnny szczegół lingwistycznej genologii, jakim jest historia polskich zagajen, jawi się jako egzemplifikacja ogólniejszego zjawiska, a mianowicie przewagi elementów dawnej kultury szlacheckiej nad elementami plebejskimi w sferze polskiej obyczajowości” (Cybulski 2007: 53–63).

Przyjętą strategię dochodzenia do nowych treści poznawczych można opisać poprzez kolejne etapy poznawcze:

- a) tekst (konkretne zachowanie językowe);
- b) forma językowa konkretna;
- c) (typowa) konstrukcja językowa (powtarzalna, właściwa wielu tekstom);
- d) (typowe) znaczenie komunikatu (zależne od sytuacji komunikacyjnej);

- e) uogólnione reguły komunikacyjne, procesy językowe, tendencje;
- f) miejsce uzyskanej wiedzy w istniejącym już zasobie wiedzy historycznojęzykowej oraz otwierające się nowe horyzonty badawcze.

Zakorzenie w tradycjach badawczych

W szerokiej perspektywie metodologicznej uwidacznia się zakorzenie refleksji zarówno w ujęciu filologicznym, strukturalistycznym oraz funkcjonalnym, jak i w myśli kulturoznawczej i socjologicznej. W centrum uczony stawia formę językową, mówi o systemie etykietalnym oraz paradygmatach i prawach językowych, o czym świadczą słowa:

Jak widać, potoczna, codzienna etykieta realizowana w języku mówionym była w znacznej mierze niezależna od paradygmatów elitarnej kultury opartej na retoryce jako podstawie wykształcenia. Przemiany form etykiety potocznej podlegają prawom autonomicznym (takim jak powszechne prawo oszczędzania wysiłku), niezależnym od procesów rozwoju i komplikacji zachodzących w sferze kultury wysokiej (Cybulski 2003b: 269).

Jednocześnie badacz uznaje, że to właśnie tradycja kulturowa i społeczne zasady współistnienia w prymarny sposób decydują o znaczeniu zachowań językowych. Między tymi ujęciami nie ma sprzeczności czy konfliktu poznawczego, choć z biegiem czasu jest preferowany socjolingwistyczny i pragmalingwistyczny warsztat badawczy, o czym świadczą słowa:

Metodologia strukturalizmu, według którego tekst to realizacja abstrakcyjnego społecznego systemu znaków, a językoznawstwo ma za cel opis tylko tego systemu, choć nęci pozorem ścisłości (i dlatego sam w początkach mej pracy tak właśnie postępowałem), zarazem w znacznym stopniu wyjaławia wiedzę o języku z treści interesujących człowieka — wiemy w końcu wszystko o czymkolwiek. Ciekawsze wydają się zjawiska pozasystemowe (Cybulski 2012: 23).

W większości prac uczonego dominuje stałe i konsekwentne przechodzenie od formy językowej, przez jej funkcję do szeroko rozumianego znaczenia. Płynne przechodzenie do znaczenia kontekstowego, sytuacyjnego prowadzi w krąg zagadnień socjolingwistycznych i pragmalingwistycznych, ponieważ granica pomiędzy socjolingwistyką a pragmatyką jest nieostra, jak twierdzi badacz:

Różnice między nimi rozumiałbym tak, że socjolingwistyka szuka przede wszystkim takich cech mownych, które zależą od struktury konkretnego społeczeństwa w całym jej bogactwie [...] i analizuje je z użyciem takich pojęć i terminów jak socjolekt, żargon, deficyt językowy, społeczna rola językowa itd. Natomiast rzeczą pragmatyki jest poszukiwanie przede wszystkim takich cech zachowań mownych, na które wpływa sytuacja aktu komunikacyjnego wyznaczana przez kategorie ogólniejsze: role komunikacyjne nadawcy, odbiorcy (lub adresata), łącząca ich relacja (najogólniej:

symetryczna lub niesymetryczna), obserwator (lub inna osoba trzecia), czas, miejsce, typ kontaktu (bezpośredni, pośredni), typ sytuacji (od oficjalnej do intymnej), cel, intencja wypowiedzi itd. — z użyciem takich typowo pragmatycznych pojęć i terminów, jak skuteczność, performatyw, czasownik illokucyjny, rola komunikacyjna itp. [...] Oczywiście od razu widać, że analizy pragmatycznej nie da się ściśle oddzielić od socjolingwistycznej. Jestem przekonany, że to rozmycie granic między ujęciem socjolingwistycznym a pragmalingwistycznym uwidacznia się szczególnie w diachronii (Cybulski 2006: 49–50).

Pojęcia i terminy obecne w pracy *Obyczaje językowe...*

Na poparcie tezy o płynnym przechodzeniu od terminologii gramatycznej, czyli skupieniu uwagi na budowie języka i formie językowej, właściwym koncepcji strukturalistycznej, do terminologii pragmalingwistycznej, zwracającej uwagę na używanie języka, wystarczy przytoczyć podstawowe, najczęściej przez uczonego używane pojęcia. Badanie zostało wykonane w oparciu o metodę analizy ilościowo-jakościowej słownictwa (Borawski 2007). Wśród wyłoniionych pojęć i terminów ze względu na zakres użycia znalazła się duża grupa określeń ogólnych, których definicje należałoby rekonstruować na podstawie kontekstów słownych. Nazywają one przede wszystkim środki komunikacji, jego wartość, zakres i specyfikę (m.in. leksemami: *język, językowy, znaczenie, treść, znak, zakres, sygnał, sygnalizować, informacja, kategoria, tekst, utwór, pismo, osoba, teoria, dawny, dawność, współczesny, przyszły, przyszłość, mowa, układ, składnik, element, struktura, schemat, sekwencja, początek, inicjalny, inicjować, zakończenie, finalny, przyczyna, geneza, zmiana, przekształcenie, ewolucja, modyfikacja, zmieniać, przekształcić, transformacja, reprodukować, następstwo*).

System gramatyczny opisywany jest za pomocą terminów ogólnych (głównie są to leksemy: *wyraz, słowo, forma, termin, wypowiedzenie, gramatyczny, leksykalny, zdanie, składniowy, składniowo*), a także nazywających części mowy (m.in. leksemy: *czasownik, czasownikowy, werbalny, bezokolicznik, bezokolicznikowy, osoba, tryb, przypuszczający, imperativus, imperatyw, rozkaznik, modalny, nieodmienny, rzeczownik, mianownik, dopełniacz, celownik, celownikowy, biernik, wołacz, wołaczowy, wokatywny, przysłówki, zaimek, zaimkowy, superlatywny, negacja*) i części zdania (m.in. leksemy: *dopełnienie, dopełnieniowy, okolicznik, orzeczenie*), związki frazeologiczne (m.in. leksemy: *wyrażenie, zwrot, formuła, formułka*) oraz procesy przekształceń form i formuł językowych (m.in. *redukcja, skrót, skrócenie, skracać, uproszczenie, wariant, wariacja, wariantowość*).

Współlistnieją one w pracy z pojęciami bliższymi socjolingwistyce, ogólnymi (np. leksemy: *społeczny, społecznie, socjalny, socjolekt, socjolingwistyczny, socjologiczny, towarzysko-społeczny*) oraz nazywającymi konkretne role społeczne (m.in. leksemy: *szlachecki, mieszczański, plebejski*), znaczenie i pozycję

członków społeczności (m.in. leksemy: *autorytet, hierarchia, niższość, poniżenie, poniżony, dystans, respekt*), określające właściwości ich zachowań (m.in. leksemy: *moda, obyczajność, uprzejmość, uszanowanie, deprecjacja, wielkoduszność, ogłoda, pauperyzacja, spospolitowanie*) i sytuacje mowne (leksem *uroczystość*).

Zbiegają się one z uwarunkowaniami pragmatycznymi komunikacji, które oddają pojęcia ogólne (m.in. leksemy: *pragmatyka, pragmatyczny, pragmatycznie*), a także związane z określeniami samego porozumiewania się (m.in. leksemy: *komunikacja, akt, pośredni, pośrednio, implicite, bezpośredni, illokucyjny, perlokucyjny, efekt, gest, zachowanie, użycie, używanie, użyć/używać, stosować/zastosować, kontakt, fortunny*), nazwami jej uczestników (m.in. leksemy: *wspólnota, zbiorowość, adresat, adresatywny, autor, nadawca, nadawczo-odbiorczy, odbiorca, użytkownik*), funkcji (m.in. leksemy: *funkcja, funkcjonalny, wielofunkcyjny, komunikacyjny, fatyczny*), określeniami kontekstu (m.in. leksemy: *okoliczność, ustnie, ustny, uwarunkowanie, sytuacja, sytuacyjny, kontekst*), stopnia konwencjonalizacji (m.in. leksemy: *zwyczaj, zwyczajowo, zwyczajowy, obyczaj, obyczajowość, ceremonia, zrytualizowany, tradycja, uświęcony, norma*) i zachowań grzecznościowych (m.in. leksemy: *etykieta, etykietałny, grzeczny, grzecznie, honoryfikatywność, maksyma, prawo*), a w końcu również konkretnych aktów mowy (m.in. leksemy: *groźba, gratulacja, komplement, powitanie, pozdrowienie, pożegnanie, prośba, prosić, przepraszać, przeprosiny, pytać, pytanie, rada, rozkaz, rozkazać, zakaz, zaproszenie, zapraszać, życzenie, odpowiedź*).

Współgrają z nimi pojęcia genologiczne, określające ogólnie zjawiska (m.in. leksemy: *rodzaj, gatunek, wzór, wzorzec, wzorcowy, wzorcotwórczy, konwencja, konwencjonalny, dialog, dialogowy, konwersacja, rozmowa, wypowiedź, poezja, dramat*), jak i konkretnie (m.in. leksemy: *epistolografia, epistolarny, listownik, rozmówki, korespondencja, testament, uniwersał, modlitwa, toast, oracja*). Ostatnią dużą grupę pojęć można zebrać pod nazwą terminów stylistyczno-retorycznych, z ogólnymi pojęciami na czele (m.in. leksemy: *retoryka, retoryczny, styl, stylistyczny, (wy)stylizować, oratorski, wygłaszać*), a także określeniami konkretnych zabiegów i środków stylistycznych (leksemy: *amplifikacja, amplifikowany, antyteza, archaizm, bliskoznaczný, elipsa, epitet, formuła, gradacja, hiperbola, intensyfikacja, kategori czność, synonim, frazes*) oraz właściwościami języka czy stylu (leksemy: *archaiczny, bezceremonialny, ceremonialny, intymny, codzienny, nieoficjalny, swobodny, oficjalny, cywilny, formalny, stosowny, niestosowny, obligatoryjny, bogaty, ubogi, uroczysty, urzędowy, utrwalony, wybierać, wybór, wyjątkowy, wyspecjalizowany, wystarczać, wysoki*).

Zestawienie pojęć wyzyskiwanych w pracy ukazuje nie tylko zintegrowany sposób analizy, uwzględniający bogatą tradycję językoznawczą, ale również dominację zagadnień *stricte* pragmalingwistycznych. Gdyby spróbować oszacować frekwencję wspomnianych terminów, to właśnie terminologia ściśle związana z koncepcjami pragmatycznymi przeważa

(przynajmniej 170 leksemów, 2133 użycia), wsparta pojęciami socjolingwistycznymi (przynajmniej 47 leksemów, 321 użyc). Nieco mniejszą grupę tworzą pojęcia stylistyczno-retoryczne (przynajmniej 120 leksemów i 570 użyc) oraz gramatyczne (przynajmniej 101 leksemów, 776 użyc). Pojęć odwołujących do tradycji genologicznej jest najmniej (przynajmniej 36 leksemów i 252 użycia). Refleksje płynące z analizy terminów i pojęć sterujących postrzeganiem treści historycznojęzykowych zbiegają się z deklaracjami autora, który bezpośrednio wskazuje, że głównym obszarem zainteresowań badawczych są obyczaje językowe, co uczony wyraził tymi słowami:

[...] **obyczaje językowe**, termin rozumiany jako zbiór ustalonych typów zachowań językowych, przyporządkowanych w danej grupie społecznej (kulturowej) określonym okolicznościom — bez nacisku na łączność tych zachowań z, wyrażnie, eksplikcyjnie sformułowanymi wzorami (normami). Niemniej jednak obyczaje pojmuje się tu, tak jak to jest ogólnie przyjęte — zarówno w nauce (Grad 1987, s. 264), jak w języku potocznym — jako silnie związane ze światem wartości (Cybulski 2003b: 4).

Tym samym zadeklarował, że podstawą zainteresowania stają się uwarunkowane kontekstowo, społecznie i gatunkowo ponadjednostkowe, abstrakcyjne wyobrażenia o zachowaniach językowych, czyli użyciach potencjału językowego w konkretnych komunikatach, poddanych typologizacji i klasyfikacji, a także ich zmiany.

Metody badawcze

W pracach Marka Cybulskiego dominuje indukcja, czyli badanie oparte na wnioskowaniu od szczegółu do ogółu. Tym samym, w monografii poświęconej obyczajom dawnych Polaków po rozdziałach dokumentujących różnorodność sklasyfikowanych form grzecznościowych następuje pragmatyngwistyczna interpretacja wskazanych tendencji i ich zmian. Autor deklaruje takie postępowanie już we wstępie, mówiąc, że skupia się na:

opisie relacji między znakami języka, rzeczywistością a sytuacją aktu komunikacyjnego wyznaczaną zwłaszcza przez kategorie nadawcy i odbiorcy tekstu. Aspekt pragmatyczny zakłada wcześniejszą analizę z innych punktów widzenia: formalnego (strukturalno-gramatycznego) i semantycznego. Wychodząc więc od opisu formy językowej, badamy następnie jej pierwotne znaczenie i zmiany tego znaczenia, po czym ukazujemy jej związki z sytuacją komunikacyjną (Cybulski 2003b: 6).

Deklarowana i zastosowana metoda analityczna, stawiająca w centrum obserwację formy językowej, jest, zdaniem uczonego, właściwa szczególnie w przypadku badań historycznojęzykowych, ponieważ zapewnia swoiste bezpieczeństwo wyrokowania o znaczeniu faktów, które były silnie związane z ceremoniałem i rytuałem w komunikacji, zwłaszcza przy założeniu, że „w kulturze dawnej Polski, jako opartej na bezpośrednim ustnym kontakcie, przeważały akty komunikacji zakładające, że informacja

mieści się już w odbiorcy i jego układzie, przy minimalnej dawce zawartej w tekście, i że adresat odpowiednio ją uzupełni” (Cybulski 2003b: 6). Podobnie w artykule *O diachronii w socjolingwistyce i pragmatyngwistyce* badacz otwarcie deklaruje:

Należy wyjaśnić, dlaczego w powyższych rozważaniach kładłem nacisk na wypowiedź jako przedmiot analizy. Otóż przyjmuję metodologiczne pierwszeństwo formy językowej, nie zaś funkcji — po pierwsze dlatego, że postuluje się, aby badania pragmatycznojęzykowe, niezależnie od tego, czy analizowany materiał jest historyczny czy współczesny, były poprzedzone analizą z punktu widzenia formalnego (strukturalno-gramatycznego); po drugie dlatego, że taka procedura jest bezpieczniejsza w badaniach historycznojęzykowych, jako opartych na źródłach pisanych, kiedy jesteśmy w jakimś stopniu pozbawieni tej części informacji komunikatu, która wynika z sytuacji (Cybulski 2006: 51).

Jednocześnie proces porządkowania i selekcji form językowych wynika z określania „formalnego i funkcyjnego »jądra« danej wypowiedzi” (Cybulski 2003b: 7), ponieważ ważniejsze jest to, co użytkownik języka chce powiedzieć, od formy językowej, jaką wybiera, czyli na przykład nad czasownikiem o wyraźnym znaczeniu illokucyjnym prymat bierze akt mowy. Ponieważ takie wnioskowanie jest obciążone ryzykiem nadinterpretacji, ostrożność każe rozpoczynać klasyfikowanie od prostych użyć po bardziej skomplikowane. Chociaż obserwacje dotyczą głównie dość wyrazistych, krótkich form językowych, bywa, że zasadne okazuje się poddanie analizie większych sekwencji tekstowych, ze względu na proces modyfikacji prostych aktów mowy w złożone, sekundarne gatunki. Uczony płynnie przechodzi więc do zagadnień genologicznych, wpisując je w perspektywę pragmatycznojęzykową.

M. Cybulski niekiedy zastrzega, że poddaje modyfikacji narzędzie poznawcze, właściwe analizom *stricte* filologicznym, bowiem upraszcza i pomija niektóre wcześniej stosowane procedury badawcze. Wyraża to na przykład w pracy o grafii średniopolskiej słowami:

Jeśli idzie o związek niniejszej pracy z określonym stylem naukowego myślenia lub postawą metodologiczną, to istotne jest zapewne to, że próbuję stosować terminologię strukturalistyczną (np. za wzorem Lisowskiego 2004), zdając sobie jednak sprawę z tego, że stosuję ją nieraz na wyrost. Wymaga ona bowiem analizy całościowej i skrupulatnej, ta zaś nie zawsze była przeze mnie tak właśnie przeprowadzona. Nie byłem bowiem pewien, czy mrowie urzędowych pisarzy średniopolskich na tak skrupulatną analizę zasługuje.

Zatem przyznaję się do grzechów metodologicznych:

1. Analiza nie jest dokładna. Przede wszystkim nie uwzględniłem konsekwentnie podziału wg rąk pisarskich, choć np. wybitny badacz grafii staropolskiej W. Kuraszkiewicz zawsze analizował tekst każdego pisarza osobno.
2. Zapewne zanadto zwracam uwagę na fakty jednostkowe, nawet osobliwe, nie umieszczając ich z dostateczną precyzją w systemie ortograficznym średniopolskich rękopisów (Cybulski 2010: 169).

Szczególna dbałość o precyzyjne opisanie przyjętych metod badawczych, trudności i problemów metodologicznych, obecna zarówno we wcześniejszych, jak i późniejszych tekstach uczonego, nie tyle pełni funkcję zabezpieczenia przed ewentualną krytyką, ile daje wyraz rzetelności przeprowadzonych badań i ich realnej wartości poznawczej. W analizie dawnych obyczajów językowych Polaków M. Cybulski zastrzega, że obraz powstały na bazie obserwacji i klasyfikacji form językowych z zasady jest niepełny, nie tylko ze względu na niemożność wyczerpania bogactwa tekstowego, ale również z powodu nieistnienia formalnych, językowych wyznaczników wyrażania intencji w określonych sytuacjach komunikacyjnych, znanych ówczesnym użytkownikom języka, obcym jednak ich potomkom. Podkreśla, że zachowane świadectwa używania języka pochodzą głównie od mężczyzn, którzy byli twórcami, autorami komunikatów. Wreszcie dodaje, że zawężenie poznania wynika z dostępności tekstów reprezentujących wybrane, jednostronne pogranicze kulturowe (Cybulski 2003b: 15–16). Świadomość ograniczeń poznawczych, niezwykle istotna przy tworzeniu refleksji możliwie zobiektywizowanych, skutkuje akceptacją subiektywności interpretacji.

Istotne wydaje się również przyjmowanie wyrazistych kryteriów typologii i klasyfikacji. Na przykład w pracy o dawnych obyczajach językowych Polaków podstawowym kryterium podziału staje się rekonstruowana chronologia użycia form językowych oraz ich struktura, od podstawowych po bardziej skomplikowane, co M. Cybulski wyraża następująco:

Podstawą **typologii i układu form** była możliwość wywiedzenia wszystkich realizacji danego typu od jednego schematu frazy (ogólnego wzorca, o czym była mowa powyżej) uznanego za chronologicznie pierwotny. Zasadnicze dla klasyfikacji materiału jest więc kryterium genetyczne. [...] Materiał jest zatem uszeregowany według kryteriów genetycznych i strukturalnych. Jako kryteria podziałów przyjęto strukturę składniową formuły, właściwości morfologiczne czasownika stanowiącego jej jądro, elementy dodatkowe (modulacyjne) przy owym czasowniku, np. przysłówki łączące się z nim składniowo. Poszczególne formy, ujmowane tu w wywód o charakterze ewolucyjnym, a więc wywodzone od frazy pierwotnej, grupuje się zatem w kategorie ogólniejsze przede wszystkim ze względu na elementy formalne (Cybulski 2003b: 9).

Dobór źródeł

Ważnym kryterium dającym wyobrażenie o pryncypiach badawczych jest dobór źródeł i jego motywacja. Poza faktem poddania badaniu zjawisk dotąd słabo lub zupełnie nieopisanych, wpływającym z podstawowej dyrektywy poznawczej właściwej naukowemu badaniu, czyli włączenia nowych treści w obieg naukowy, istotne dla uczonego jest określenie przynajmniej wystarczalności, jak nie obfitości zjawisk poddanych badaniu.

Uczony zawsze zamieszcza bogatą ilustrację tekstową omawianych zagadnień. W pracy poświęconej zachowaniom etykietałnym obecnym w *Trylogii* drobiazgowość i dokładność analizy jest umotywowana znaczeniem literackim i społecznym tekstu, co wyraża się w słowach: „Materiał analizuje się tu dokładnie i podaje w dużym wyborze charakterystycznych przykładów, wychodząc z założenia, że wymaga tego znaczenie tekstu, jednego z najważniejszych dokonań literatury polskiej” (Cybulski 1997: 45).

Również ze względu na bogactwo utrwalonych przejawów badanego zjawiska językowego M. Cybulski wybiera teksty średniopolskie w pracy poświęconej dawnym obyczajom językowym Polaków, ponieważ przejawy etykiety zachowane w tekstach staropolskich uznaje za zbyt szczupłe. Dobę średniopolską badacz wyznacza zgodnie z periodyzacją zaproponowaną przez Zenona Klemensiewicza, czyli od początku XVI wieku do lat 70. XVIII wieku, refleksja badawcza w omawianej pracy sięga jednak znacznie szerzej i dalej, pojawiają się uwagi na temat wcześniej obserwowanych i późniejszych, także współczesnych, zachowań językowych. Rozszerzanie horyzontu badawczego pozwala na zintegrowanie nowej wiedzy z posiadanym już zasobem informacji (pochodzących albo z doświadczenia, albo z opracowań naukowych). Wśród źródeł tekstowych znalazły się listy, dokumenty urzędowe, teksty oratorskie, dramaty i dialogi, satyry, pamiętniki, a także słowniki, poradniki, listowniki i rozmówki. Słowem, są to zarówno druki, jak i rękopisy, teksty dokumentujące komunikację autentyczną lub odtwarzającą ją na potrzeby innych gatunków. Świadomość różnorodnej wartości tych źródeł wyraża autor we wstępie, uzasadniając selekcję materiałów w obrębie każdej ze wskazanych kategorii.

M. Cybulski w swoich pracach często stosuje kryterium frekwencyjne, na podstawie prezentowanych obliczeń wypowiada sądy na temat częstości użycia badanych form, ich nasilenia lub osłabienia, powszechności lub sporadyczności, a dowód wyprowadza z własnych obserwacji tekstowych. Powszechność występowania określonych form wiąże z wysokim stopniem standardowości, rytualizacji, formuliczności badanego zachowania językowego lub zwyczaju społecznego, mówi wówczas o ceremoniale (np. zewnętrznym) lub protokole. Podkreśla, że na kształt formy językowej i jej zmiany wpływa struktura wypowiedzi, a zwłaszcza swoisty układ aktów mowy, czyli kolejność i sekwencja wypowiedzi. W badaniach stosuje również kryterium rangi społecznej rozmówców i respektu, szacunku, a także prestiżu zarówno osób, jak i formy językowej.

Podsumowując prezentowane obserwacje, wypada wskazać podstawowe wyznaczniki historiozoficzne i metodologiczne, którymi uczony kieruje się w swoich badaniach. Doświadczenie analizy filologicznej leży u podstaw współczesnej refleksji historycznojęzykowej. Przede wszystkim w centrum

badania pozostają konkretne formy językowe, użyte w określonym celu, których znaczenie opisywane jest przez analizę funkcji komunikacyjnej i sytuacji pragmatycznej. Tak więc w badaniach historycznojęzykowych celowe jest zastosowanie metod filologicznych, wzbogaconych o opis socjolingwistyczny i pragmatyczny, z uwzględnieniem ich modyfikacji wynikających z rozmaitych czynników, do których należą między innymi: wartość zjawiska i tekstu, powszechność, reprezentatywność. Obserwowane w pracach uczonego strategie poznawcze, dobór metod badania i źródeł są różnorodne, szerokie, synkretyczne, a zarazem wewnętrznie spójne. Wydaje się, że właśnie o takim kształcie badań historycznojęzykowych i takich współczesnych tendencjach mówi Bogdan Walczak tymi słowami:

Współczesna historia języka jest więc subdyscypliną wyraźnie polimetodologiczną (wolę taki termin, choć można by ją też określić mianem subdyscypliny synkretycznej czy eklektycznej pod względem metodologicznym). Myślę, że historycy języka polskiego w coraz większym stopniu uświadamiają sobie ten stan rzeczy. Myślę też, że jest możliwa (bardzo przecież pożądana) sytuacja, w której poszczególne paradygmaty badawcze byłyby na gruncie historii języka traktowane nie jako antagonistyczne czy wykluczające się nawzajem, lecz jako komplementarne (Walczak 2012: 109).

W ujęciu M. Cybulskiego ocena stopnia powszechności czy skali zjawiska opierać się może zarówno o refleksje powzięte z intuicji i własnego doświadczenia, jak i o konkretne dane pozyskane w badaniach frekwencji. Warto analizować zjawiska powszechne, powtarzalne, stabilne, stanowiące stały i ważny element ludzkiej komunikacji. Podstawowe źródła badawcze powinny być różnorodne, a wśród nich znaczną wartość mają teksty rękopiśmienne, użytkowe, autentyczne.

Literatura

- Bibliografia prac językoznawczych łódzkiego środowiska polonistycznego*, 2016, Łódź (online: <http://www.polonistyka.uni.lodz.pl/pliki/Bibliografia.pdf>, dostęp: 13 IV 2017).
- Borawski S., 2000, *Wprowadzenie do historii języka polskiego. Zagadnienia historyzoficzne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Borawski S., 2007, *Słownictwo potoczne listów Zygmunta Miłkowskiego do Juliana Łukaszewskiego (1867–1895)*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Chruszczewski P., 2011, *Językoznawstwo antropologiczne. Zadania i metody*, Oddział Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, Wrocław.
- Cybulski M., 2003a, *Autorytet i norma w historii języka polskiego*, w: *Autorytety i normy*, red. D. Kowalska, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, s. 57–91.

- Cybulski M., 2003b, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Cybulski M., 1997, *Elementy polskiej etykiety językowej w Trylogii Sienkiewicza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Językoznawczego” XLII, s. 43–132.
- Cybulski M., 2005, *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 149–211.
- Cybulski M., 2006, *O diachronii w socjolingwistyce i pragmatyce*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Językoznawczego” LI, s. 49–58.
- Cybulski M., 2007, *O plebejskich i szlacheckich formułach zagajania*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Językoznawczego” LIII, s. 53–63.
- Cybulski M., 2009, *O diachronii w pragmalingwistyce*, „Исследования по славянским языкам”, nr 14–I, s. 167–173.
- Cybulski M., 2010, *Na obrzeżach głównego nurtu. O grafii urzędowych rękopisów średniopolskich*, w: *Dokument pisany w badaniach historyka języka polskiego. Z badań nad grafiką i fonetyką historycznej polszczyzny*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra–Poznań, s. 167–188.
- Cybulski M., 2012, *O socjolingwistycznej i pragmalingwistycznej analizie tekstu dawnego*, w: *Metody badań i poszukiwań*, red. J. Płuciennik, P. Stalmaszczyk, Primum Verbum, Łódź, s. 20–30.
- Cybulski M., 2013, *Relacje między odmianami stylowymi doby średniopolskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Językoznawczego” LIX, s. 21–32.
- Furdal A., 2000, *Językoznawstwo otwarte*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Stalmaszczyk P. (red.) 2008, *Metodologie językoznawstwa. Współczesne tendencje i kontrowersje*, Lexis, Kraków.
- Walczak B., 2012, *Badania w zakresie historii języka polskiego (próba syntezy)*, w: *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN*, red. M. Grochowski, Warszawa, s. 99–III.
- Żmigrodzki P., 2003, *Metalingwistyka jako krytyka idei i tekstów językoznawczych*, „Polonica” XXII–XXIII, s. 5–18.

Streszczenie

Wątki genologiczno-pragmatyczne w wybranych pracach Marka Cybulskiego

Artykuł zawiera omówienie podstawowych założeń historiozoficznych i wyborów metodologicznych, którymi profesor Marek Cybulski, historyk języka polskiego, kieruje się w swoich badaniach. U podstaw współczesnej refleksji historycznojęzykowej leży doświadczenie analizy filologicznej. Przede wszystkim w centrum badania pozostają konkretne formy językowe, użyte w określonym celu, których znaczenie opisywane jest przez analizę funkcji komunikacyjnej i sytuacji pragmatycznej. W badaniach historycznojęzykowych celowe jest zastosowanie metod filologicznych, wzbogaconych o opis socjolingwistyczny i pragmatyczny, z uwzględnieniem ich modyfikacji wynikających z rozmaitych czynników, do których należą między innymi: wartość zjawiska i tekstu, powszechność, reprezentatywność. Ocena stopnia powszechności czy skali zjawiska opierać się może zarówno o refleksje powzięte z intuicji i własnego doświadczenia tekstowego, jak i o konkretne dane pozyskane w badaniach frekwencji. Analizie poddawane są przede wszystkim zjawiska powszechne, powtarzalne, stabilne, stanowiące stały i ważny element ludzkiej komunikacji. Podstawowe źródła badawcze powinny być różnorodne, a wśród nich znaczną wartość mają teksty rękopiśmienne, użytkowe, autentyczne.

Słowa kluczowe: historia języka polskiego, metalingwistyka, autorytet, pragmalingwistyka, socjologia, genologia

Summary

Genological-pragmatic plots in selected works by Marek Cybulski

The article contains an overview of the basic historiosophical principles and methodological choices that Professor Marek Cybulski, a historian of Polish language, is guided by in his research. At the basis of contemporary historical-linguistic reflection lies the experience of philological analysis. First of all, in the centre of the study, specific language forms are used for a specific purpose, the meaning of which is described by the analysis of the communication function and the pragmatic situation. In historical-linguistic research, it is expedient to apply philological methods, enriched with socio-linguistic and pragmatic descriptions, taking into account their modifications resulting from various factors, including: phenomenon and text values, universality and representativeness. The assessment of the degree of universality or scale of the phenomenon can be based on both intuitional and self-experienced reflections, as well as on specific data acquired in turnout studies. The analysis is primarily concerned with universal, repetitive, stable phenomena, constituting a permanent and important element of human communication. The basic research sources should be varied, and among them a considerable value is attributed to manuscript, usable, authentic texts.

Key words: history of Polish language, metalinguistics, authority, pragmalinguistics, sociology, genology